

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 5

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
1888–1896

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2003

ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Видано за підтримки Президента України
на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску
соціально значущих видань*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Редколегія тому 5:

Павло СОХАНЬ (головний редактор, д-р іст. наук, професор, чл.-кор. НАН України)
Ігор ГИРИЧ (відповідальний секретар, канд. іст. наук)
Ольга ТОДІЙЧУК (канд. іст. наук)
Упорядники: Віктор БРЕХУНЕНКО, Сергій КІРЖАЄВ,
Петро КУЛАКОВСЬКИЙ, Варвара ШУЛЬГА

Мовна редакція текстів М.Грушевського — Варвара ШУЛЬГА
Переклад з російської статей — Іван СВАРНИК
Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Автори коментарів: М.Бандрівський, В.Брехуненко, С.Кіржаєв,
П.Кулаковський, О.Мазур, О.Моця, В.Отрощенко, О.Русина

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-276-7 (т. 5)

- © Інститут української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2003
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2003
- © Передмови Фі.Сохань, П.Кулаковський, 2003
- © Коментарі, автори, 2003

РОЗДІЛ I

АРХЕОГРАФІЧНІ ЗАМІТКИ,
ПЕРЕДМОВИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ
ДО ЗБІРНИКІВ ДЖЕРЕЛ

АРХІВ СКАРБУ КОРОННОГО В ВАРШАВІ

Замітка археографічна

Архівальна справа в нас не може похвалитися дуже добрим станом, тим навіть невеликі замітки про деякі менш знані архіви будуть в нас ще довго пожадані. До таких мало використаних, ба навіть — мало знаних, а тим часом — дуже важних і дорогих, належить Архів колишнього Скарбу Коронного польського*, перехований в Архіві Уряду Скарбового варшавського (Варшавская Казенная палата*). Дещо з його скарбів доводилось мені через руки здобувати й перед тим, під час моїх студій над історією Поділля*. Під час же своєї останньої подорожі архівальної по Росії* вдавсь я й до цього архіву, збираючи матеріал для заміреної (й розпочатої) колекції люстрацій та інвентарів руських земель Корони Польської XVI в.*, а, здобувши вільний вступ до нього, мав можливість познайомитись з загальним змістом того архіву; тож хочу для загальної відомості кілька звісток про нього подати.

Скарбовий архів Корони Польської становить окремих відділ архіву згаданого уряду під назвиськом “Старопольського архіву”*; каталог його, споруджений в першій половині цього віку*, поділяє його на значне число (62) відділів, з окремою нумерацією книжок, загальне же число книжок, тек і в’язок виносить звиш трьох ти[сяч] (3447). З цього числа на XV в. припадає дуже небагато, і те, що заховалося, — заховалося випадково, хіба з кінця того віку; зате почавши від початку XVI в. і до кінця XVIII в., архів подає велику силу дорогоцінного матеріалу для внутрішньої історії земель Корони Польської.

Сей матеріал архівальний можна поділити на дві нерівні частини — акти центрального скарбового урядування і акти місцевих скарбових урядів і агентів (хоч акти обох категорій часом стрічаються в тих самих книгах і актах). До першої категорії належать загальні справоздання з доходів і видатків Скарбу Коронного, від початку XVI і до кінця XVIII в., книжки записні (окремо споряджені для в. XVIII), асигнати і квіти*, видані скарбу, і взагалі кореспонденція скарбова від початку XVI в., реєстри податків, уложені в скарбі по поодиноким місцевостях, а також рахунки з регалії (штемпля, тютюну і т. ін.), з спеціальних доходів королівських і з удержання королівської резиденції, видатків на військо і т. ін. Осібний відділ становлять книжки Равського скарбу* в справі побирання і роздавання кварти*, почавши від початку її, далі записки і рахунки з вироблення монети і т. ін.

Далеко цікавіші для нас матеріали місцеві: сюди можна віднести поборові реєстри різних категорій і з поодиноким земель і повітів. Далі реєстри доходу (regestra proventuum)* поодиноким староств і держав*; до сеї кате-

горії близько приходять, з одного боку, інвентарі* староств і держав, часом з означенням тільки майна (будови, інвентарю господарського, запасів і т. ін.), часом ширшого змісту, з означенням доходів, податків з людності, навіть іноді з поіменними реестрами людності; ці інвентарі, зложені то при переході держави від одного державця до другого, часом — як наслідок ревізії, в'яжуться з люстраціями*, — що уряджувались одночасно для всіх королівщин; з другого боку, до згаданих реєстрів приходять річні справоздання державців з їх доходів, также уложені то ширше, то в формі просто рахунків. Осібну категорію становлять справоздання й записки митних комор*, часом з детальним означенням переїзжого люду, перевезеного краму. Всі ці матеріали, як і акти центрального скарбового урядування, виступають масою, почавши з початку XVI в.; найдавніші поборові реєстри* — краківські, сандомирські, серадзькі, брестсько-куявські, люблінські, нурські, ломжинські, з наших — подільські — починаються з кінцем XV в. (1494 і 1499), інші — з XVI, особливо з 2-ї чверті сього віку. Те ж саме бачимо і з інвентарями, що йдуть потім густою низкою до першої люстрації королівщини року 1564–1565 і далше — аж до к[інця] XVI в.

Як видно з поданого, акти архіву дають багатий і важний матеріал, переважно для внутрішньої, економічної історії, фактів політичної історії дотикаються вони стільки, скільки відбивалася вона в скарбових сферах, так, напр., переховалися в актах скарбових рахунки видатків на військо*, на приймання послів*, між іншого — під час Хмельниччини*. Ціла вага архіву полягає в важних і одиноких датах щодо загального стану фінансів державних, оподаткування людності, їх економічного стану — для чого велику силу матеріалу дають поборові реєстри і інвентарі; в останніх разом з ними проходять відомості і про правний стан різних верств; ті ж категорії дають незвичайно важний матеріал щодо колонізації й статистики, а поіменні реєстри людності — для історичної етнографії; нарешті, реєстри зборів митних становлять важне джерело для історії зносин і торгівлі.

Звертаючись спеціально до земель українсько-руських, мусимо наперед знати, що неоднаково землі наші будуть тут заступлені: тимчасом, як для Галичини з Холмщиною та Белзщиною і Поділля матеріал починається з кінцем XV в., для інших — з останньої чверті XVI в., після унії. Найстарші інвентарі — бо з кінця XV в. — мають Львів, Перемишль і замки подільські (вони ввійдуть в нашу колекцію), з першої чверті XVI в. — Ратне, Дрогобич, Самбір, Сянок; головна ж сила інвентарів розпочинається з другої чверті XVI в., 30-х р. Правда, й тут сей матеріал поділяється між поодинокими староствами і краями неоднаково; деяким пощастило дуже — напр., за часи старостування Яна Камьонацького* в Дрогобичі, Городку і Любачеві маємо цілу серію інвентарів доходів сих староств (кожного окремо) рік по року. Багатий ріжнорідним матеріалом

ще Львів; з подільських пощастило більше Кам'янцю і Бару. Зате є повіти й староства, що для цілого XVI в. зостаються при яким-небудь коротеньким справозданні з доходів або й того не мають. З сього погляду дорогі люстрації, бо більш-менш описують всі королівщини (хоч перші люстрації оминали королівщини з записаними "старими сумами"); але з першої люстрації архів має для земель руських лише коротший інвентар доходів королівщин воеводств Руського, Подільського і Белзького (текст люстрації є натомість в Московській метриці)*, текстів 2-ї не переховалось також (два тогочасних примірники сеї люстрації зате є в Варшавському Головному архіві*).

Хоч далеко бідніші відомостями, далеко рівніше обіймають різні краї реєстри поборові, а важні ще тим, що містять в собі не самі лише королівщини, а й добра приватні. Виключивши поборовий реєстр Поділля з р. 1493 (виданий в моїм збірнику барських актів, т. II)*¹, реєстри з Белзщини й Холмщини з р. 1507* і т. ін., вони починаються масою також з 2-ї чверті XVI в., і для XVI в. переважно згруповані по окремих землях і воеводствах, що значно полегшує користання з них. Ще з-перед Люблінської унії, в р. 1566, розпочинаються поборові реєстри Литовської України — Київщини, Волині й Брацлавщини, писані спочатку по-руськи*. Для XVII—XVIII в. велика сила того матеріалу, але користати з нього поки що трудно, за браком системи в тім порядку, в яким він угрупований (ще за польських часів). На превеликий жаль, далеко не в такому багатстві виступає для України відділ справоздань митних, що подають, як зазначилисьмо, переважний матеріал для історії торгівлі. Ширші записки, з означенням переїзжих і із перевезеного краму, існують тільки спорадично для поодиноких комор. Так, з 1-ї полов[ини] XVI в. маємо записки митних комор в Дрогобичі, Львові, Долині, Городку, кілька карток водяного збору* в Городні (1566); з XVII в. — Кам'янці (1663—1664), Львові (1664), але й вони по більшій часті короткі і сухі, обмежуються на числах оплаченого мита. Інші українські землі заступлені в сім відділі ще слабше.

На сьому закінчу свою замітку про сей архів. Поки що користання з нього утруднене браком ширших інвентарів і покажчиків. В сім віці архівісти спорудили, правда, інвентар* — й за се належить їм подяка чимала, бо деякі архіви, як знаємо, й без такого інвентарю живуть — але інвентар сей подає лише коротку характеристику кожної книжки та й то не завше. Для полегшення користання з інвентарного відділу в сьому ж віці сі інвентарі розібрані з попередніх оправ і оправлені в окремі книжки для неодиноких староств*. Але в інших відділах є багато книжок і плинів, що становлять

¹ Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVII—XVIII в. // АЮЗР. — К., 1894. — Ч. VIII. — Т. II — Упор.

справжні *silvae regum**, де кожному на власну руку прийдеться орієнтуватись. Сучасна адміністрація архіву, як я чув, думає, одначе, за спорядження нової, ширшої, призначеної для наукових потреб описі*. То була б чимала прислуга для науки, а оголошена друком така опись ввела б в загальний курс науки й дуже мало або цілком невідомі скарби сього архіву. Тож можемо тільки пожадати, щоб сей замір якнайскорше прийшов до виконання, а то тим більше, що справа ся лежить в добрих руках — сучасного начальника архіву, одного з молодших київських учених М. Біляшівського*. Доброго поспіху!

Варшава, 3 (15) мая 1895 р.

... *архів Віленський...* — Віленський архів давніх актів був створений 1852 р. У ньому переважно були сконцентровані матеріали до історії Литви та Білорусі (Там само. — С. 86).

... *Київський...* — Київський центральний архів давніх актів Київської, Волинської і Подільської губерній був створений 1852 р. Його головним завданням вважалося збереження актових книг, укладених до XIX ст. на Правобережній Україні (*Левицький О.И.* История учреждения Киевского центрального архива // ЧИОНЛ. — 1903. — Кн. 17. — Вып. 1. — С. 3–36; Вып. 3. — С. 37–72; *Кеннеді Грімстед П.* Археографія на службі імперської політики: заснування Київської археографічної комісії та Київського центрального архіву давніх актів // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії... — С. 11–33).

... *Руську [метрику], частину Коронної...* — Руська метрика — вписові книги, що велися руським відділом Коронної (королівської) канцелярії у Речі Посполитій протягом 1569–1673 рр. Руська метрика є складовою частиною Коронної метрики, що територіально охоплює всю територію Польського королівства, а хронологічно — період середини XV—кінця XVIII ст. (Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / Передмова П.Кеннеді Грімстед. — К., 2002).

... *Історичний архів харківський...* — Харківський історичний архів був створений у 1880 р. за ініціативою Історико-філологічного товариства, що діяло при Харківському університеті. З часом сюди надійшли архіви Малоросійських колегій (*Самошенко В.Н.* История архивного дела... — С. 126–127).

... *колекція Маркевича у Рум'янцевському музеї...* — автор має на увазі збірку пам'яток, зібраних українським етнографом та істориком Миколою Маркевичем (1804–1860). Ця збірка після його смерті у 1870 р. потрапила до Рум'янцевського музею у Москві і склала там “Маркевичівський архів” (*Дорошенко Д.* Огляд української історіографії... — С. 79).

П.Кулаковський

”Fontes historiae ruthenicae” (лат.) — “Джерела з руської історії”

Архів Скарбу Коронного в Варшаві.

Замітка археографічна

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — С. 1–4. Підпис: *М.Грушевський*. Передрук зі збереженням пагінації першодруку — Розвідки й матеріали з історії України-Руси. — Львів, 1896. — Т. I.

Перші дані про склад і цінність матеріалів Архіву Коронного Скарбу М.Грушевський отримав під час його роботи у Архіві Казенної палати у Варшаві протягом травня—червня 1892 р. Відомості, які здобув історик тоді, були суттєво доповнені внаслідок його листування з Миколою Федотовичем Біляшівським,

який завідував архівом Казенної палати. Стимулом до встановлення тісного контакту з останнім стало прийняття Науковим товариством ім. Шевченка видавничого проекту, запропонованого М.Грушевським. Центральне місце у цьому проекті належало публікаціям, люстраціям та інвентарям староств Руського, Белзького і Подільського воєводств (*Грушевський М.* Про видання джерел до історії українсько-руської. Записка до філологічного відділу Наукового товариства ім. Шевченка // *Едиційна археографія в Україні у ХІХ—ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань.* — К., 1993. — Вип. 1. — С. 150—154). Вже в листі від 9 грудня 1894 р. М.Грушевський цікавився, чи є в архіві люстрації 1564—1565 рр. та 1570 р., а також більш ранні інвентарі й люстрації (Листування Михайла Грушевського. — Т. 2. — С. 23). Відповідь на цей лист з інформацією про наявність люстрацій та інвентарів перевершила всі сподівання історика (Там само. — С. 25—27). Ідея про подання огляду справ архіву Казенної палати виникла у М.Грушевського цілком несподівано. Перебуваючи в березні 1895 р. у Москві, він мав зустріч з польським істориком Антоні Прохаскою, під час якої відзначив багатство цього архіву. А.Прохаска як член редакційного комітету історичного часопису “Kwartalnik Historyczny” запропонував М.Грушевському подати замітку про архів до цього часопису. «Я, не будши охочим до служби чужим богам, — писав історик до М.Біляшівського, — відмовився, але на замість прийшла мені ідея — заким вийде з друку Ваша опись архіва, предобре зробили б Ви, якби написали короткий огляд свого архіва з особливою увагою до того, що там є для українських земель, і дали се до “Записок”». Далі М.Грушевський пропонував, у випадку неможливості з боку М.Біляшівського поставити під заміткою своє ім'я (той перебував під жорстким контролем з боку управляючого Казенною палатою І.Я.Рудченка, який заборонив йому щось видавати з архіву), опублікувати її як лист М.Біляшівського до себе (Там само. — С. 33, 35). М.Біляшівський відмовився, зазначивши, що його огляд архіву буде видрукований у планованому ним першому випуску люстрацій другої половини ХVІІ ст. як передмова, або якщо цей план не вдасться, “тоді поміркуєм” (Там само. — С. 31, 35). Судячи з опосередкованих даних кореспонденції М.Грушевського та М.Біляшівського, перший у травні—на початку червня 1895 р. побував у Варшаві (Там само. — С. 36) і, безумовно, працював у архіві Казенної палати. З огляду на це, важко однозначно ствердити, чи замітка стала продуктом одноосібних старань М.Грушевського, чи він лише переробив інформацію М.Біляшівського. Останньої точки зору притримується Р.Майборода (*Майборода Р.* Михайло Грушевський і українська “програма” видання люстрацій... — С. 107). Листування обох українських діячів, підготовлене до друку цією дослідницею, не дає однозначної відповіді на цю дилему. Принагідно зазначимо, що М.Грушевський після повернення з Варшави 11 червня 1895 р. писав, що друкує ІІ книгу “Записок” за цей рік (саме ту, де була опублікована замітка), але про причетність до неї М.Біляшівського згадав лише у випадку рецензії на книгу І.Зарецького “Гончарный промысел в Полтавской губернии: Исследование” (1894) (Листування Михайла Грушевського. — Т. 2. — С. 36; *Записки НТШ.* — 1895. — Т. VI. — Кн. 2. — С. 63—66).

с. 33 ... Архів колишнього Скарбу Коронного польського... — Архів Коронного Скарбу склався у другій половині XVIII ст. До нього увійшли три окремих архіви: архів краківського підскарб'я, що виник наприкінці XIV ст. й проіснував до кінця XVI—початку XVII ст., коли столицею Речі Посполитої стала Варшава; архів кварцяного скарбу, що виник у Раві Мазовецькій внаслідок запровадження кварти (четвертої, згодом п'ятої частини прибутків з королівщин, яка йшла на утримання постійного війська) ухвалою Пйотрковського сейму 1562—1563 рр.; архів великого підскарб'я у Варшаві, що виник у кінці XVI—на початку XVII ст. У 1764 р. внаслідок утворення Комісії Коронного Скарбу ці три архіви були сконцентровані у палаці Красінських, що дало початок архіву, який отримав назву “Архів Коронного Скарбу” (Archiwum Skarbu Koronnego) (*Karwasińska J. Archiwa Skarbowe Koronne i Obojga Narodów // Roczniki Komisji Historycznej / Pod red. J.Siemieńskiego. — Warszawa, 1929. — Т. 1. — S. 5*).

... Варшавская Казенная палата... — йдеться про Комісію прибутків і Скарбу (Komisia Przychodów i Skarbu) — виконавчий орган (міністерство) Царства Польського у сфері фінансів, що існував протягом 1815—1867 рр. До 1830 р. у розпорядженні Комісії знаходилися всі фінанси Царства. Після листопадового повстання 1830 р. її компетенція була значно скорочена. 1866 р. бюджет Царства був включений до загального бюджету Російської імперії. Наступного року Комісія припинила свою роботу (*Encyklopedia historii gospodarzej Polski do roku 1945. — Warszawa, 1982. — Т. 1. — S. 326*).

... під час моїх студій над історією Поділля... — автор має на увазі архівні пошуки, які він проводив у зв'язку з написанням магістерської дисертації, присвяченої Барському староству. Вперше у варшавських архівах М.Грушевський працював з 29 травня до 29 червня 1892 р. Саме тоді йому вдалося попрацювати в цьому архіві (*Грушевський М. Щоденник... — С. 170, 175; Майборода Р. Михайло Грушевський і українська “програма” видання люстрацій королівщин XVI—XVIII ст. // Вісник Київського університету “Слов'янський університет”. — К., 2000. — Вип. 7: Історія. — С. 103*).

... своєї останньої подорожі архівальної по Росії... — йдеться про другу поїздку М.Грушевського до Москви, де він працював у Московському архіві Міністерства юстиції. Сам історик у своїй автобіографії датував її 1893 р. (*Грушевський М. Автобіографія // Наука і культура. Щорічник. — К., 1989. — С. 205*). Ймовірно, це мало місце у другій половині липня—серпні, коли М.Грушевський не вів щоденник (*Грушевський М. Щоденник... — С. 215*).

... заміреної (й розпочатої) колекції люстрацій та інвентарів руських земель Корони Польської XVI в... — автор у своїй записці “Про видання джерел до історії українсько-руської”, поданій на засіданні історико-філософської секції 16 листопада 1894 р., серед запропонованих видань на першому місці називає збірник люстрацій та інвентарів Руського воеводства XVI ст. (*Грушевський М. Про видання джерел до історії українсько-руської. Записка до філологічного відділу Наукового товариства ім. Шевченка // Едиційна археографія в Україні... — С. 151*).

... **“Старопольського архіву”**... — Старопольський архів — це частина архіву Казенної палати, що стосувалася періоду до кінця XVIII ст. На середину XIX ст. він мав 92 відділи. Протягом 1853—1861 рр. 30 відділів цього архіву було передано до Головного архіву давніх актів у Варшаві (Archiwum Główne Akt Dawnych). Інші 62 залишилися в архіві Казенної палати і були остаточно передані до Головного архіву лише в 1938 р. (*Konarski K. Archiwum Główne Akt Dawnych. Jego dzieje, zawartość i zagłada // Archeion. — 1956. — S. 283—284*).

... **каталог його, споруджений в першій половині сього віку**... — йдеться про так званий “Repertorium”. Він був укладений протягом 1847—1853 рр. Войцехом Кохановським, колишнім урядником Казенної палати. Весь матеріал, порушуючи первісний уклад, він поділив на 92 відділи, враховуючи його предметну, хронологічну й територіальну приналежність (Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik po zespołach. — Warszawa, 1975. — Т. 1: Archiwa dawnej Rzeczypospolitej / Pod red. J. Karwasińskiej. — S. 95). Упродовж 1870—1880 рр. архівіст А. Богданський провів ревізію Старопольського архіву, частково перегрупувавши справи у нові відділи і замінивши арабські архівні сигнатури рукописів В. Кохановського на римські. Результатом його праці став інвентар, званий Інвентарем Богданського, укладений на основі “Repertorium”. Він залишався актуальним для скарбових матеріалів до 1938 р. (*Karwasińska J. Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej // Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zarkesie rękopiśmiennych źródeł historycznych. — Warszawa, 1957. — Т. I: Archiwum Główne Akt Dawnych. — S. 74*). Зважаючи на те, що М. Грушевський у своїх роботах покликається на арабські сигнатури рукописів, він користувався “Repertorium” В. Кохановського.

... **асигнати і квіти**... — Книги асигнат (1526—1784) містять доручення короля, підскарбія, інколи гетьмана щодо видання певних сум окремим особам. У книгах квітів (1504—1766) є розписки (rokwitowania) різних осіб чи інституцій, що підтверджували отримання зі Скарбу визначених сум — платні урядникам, за виконання одноразових доручень, винагород тощо (Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik po zespołach. — Т. 1. — S. 129—130; *Karwasińska J. Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej // Ejustd. Wybór pism. Źródła archiwalne. — Warszawa, 1998. — S. 135—136*).

... **Равського скарбу**... — Равський скарб — скарб, утворений 1569 р., до якого надходила кварта від королівщин, призначена на утримання військ так званої поточної оборони — постійних військових частин на молдавсько-татарському прикордонні. Цей скарб називався також “кварціям” і став основою Коронного (публічного) Скарбу.

... **кварти**... — кварта — встановлена 1563 р. щорічна сплата четвертої частини прибутків з королівських маєтностей. Від 1567 р. кварта становила лише п'яту частину прибутків, оскільки 20% йшло старості чи держателю (тенутарію) королівщини, а кварта рахувалася від 80%, належних королю. Кварта надходила до Равського скарбу. Встановлювалася внаслідок проведення люстрацій.

... **староств і держав**... — староство — цілісна королівщина, яка надавала-ся в довічне (“доживотне”) володіння королівського урядника старости. Старо-

ства залежно від того, чи мав його центр городський уряд, поділялися на городові й негородові. Перші, крім урядування на території староства, мали ще й судову та частково адміністративну владу в повітах, до складу яких входили підпорядковані їм староства. Інші, звані “державцями”, реалізовували свою юрисдикцію лише в межах виділених їм королівщин (держав). Староства сформувалися на території руських воеводств Польського королівства (Белзького, Руського, Подільського) протягом XV ст. (*Wejnert A. O starostwach w Polsce do końca XVIII wieku...* — Warszawa, 1877; *Kutrzeba S. Starostowie, ich początki i rozwój do końca XIV w. // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-filozofski.* — 1903. — Т. XLV. — С. 231–348; *Falniowska-Gradowska A. Królewszczyny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej.* — Wrocław–Warszawa–Kraków, 1984).

с. 34 ... інвентарі... — інвентарі — докладні переліки рухомого і нерухомого майна разом з його описом. Споряджалися, починаючи з кінця XV ст., у випадку зміни власника чи держателя маєтності. Найдавніші інвентарі стосувалися церковних і королівських маєтків. В останньому випадку вони передували люстраціям (*Leskewiczowa J. Znaczenie inwentarzy dóbr ziemskich dla badania historii wsi w Polsce w XVIII w. // Kwartalnik Historyczny.* — 1953. — Т. LX. — Zesz. 4. — С. 363–378; *Воронков И.А. Инвентари имений — важный источник по истории польской феодальной деревни // Вопросы истории.* — 1959. — № 4. — С. 124–137; *Майборода Р.В. Инвентарі Сяноцької землі XVIII ст. як джерело для вивчення аграрних відносин // Проблеми слов'янознавства.* — 1985. — Вип. 32. — С. 90–95; *Атаманенко В. Характеристика та шляхи підвищення інформативності волинських інвентарів другої половини XVI століття // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України.* — Дніпропетровськ, 1995. — С. 42–55).

... люстраціями... — люстрації — форма контролю стану прибутковості королівських маєтностей у Речі Посполитій, встановлена у 1562–1564 рр. з метою забезпечення фінансових потреб на оборону і королівський скарб. Проводили три особові комісії (делегати від короля, сенату й посольської ізби); визначалися сеймовими ухвалами для окремих регіонів країни (див.: *Wawrzyńczyk A. Studia nad wydajnością produkcji rolnej dóbr królewskich w drugiej połowie XVI wieku.* — Wrocław, 1974; *Rychlikowa I. Lustracje 1564–1566 jako podstawa szacunku dochodów z gospodarki polowej // Kwartalnik historii kultury materialnej.* — 1974. — Т. XXII. — Zesz. 4. — С. 673–716; Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Уклала Р.Майборода. — К., 1999. — С. 5–56; *Шамелис В.И. Люстрации как источник по истории польского города XVI–XVII вв. // Средневековый город: Межвуз. науч. сб.* — Саратов, 1975. — Вып. 5. — С. 216–223).

... записки митних комор... — митні комори — місця збирання мита. Як правило, митні комори створювали або в головних адміністративних осередках, або поблизу кордонів держави. Здавали в оренду шляхтичам чи підприємливим євреям. Митники вели спеціальні книги, що містили інформацію про масштаб, напрям торгівлі, види товарів, гужовий транспорт, соціальний та етнічний склад

купців. Згадані автором митні книги були майже повністю знищені в 1944 р. (*Karwasińska J. Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej... — S. 141–143*). Незначні фрагменти книг митних комор зберігаються у фонді “Archiwum Kameralne” AGAD.

... *поборові реєстри...* — див. прим. до “П’ятдесятиліття Київської археографічної комісії”.

... *рахунки видатків на військо...* — можливо, автор має на увазі тарифи гіберни (податку на утримання війська протягом зими) та інші видатки, призначені на утримання війська. Вони були знищені під час Варшавського повстання 1944 р. гітлерівцями (*Karwasińska J. Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej... — S. 136*).

... *на приймання послів...* — йдеться про рахунки посольств (*Rachunki poselstw*), тобто кошти, що виділялися Скарбом на проживання та інші витрати іноземних посольств. Цей відділ Архіву Коронного Скарбу уцілів і має сучасний інвентар — *Archiwum Skarbu Koronnego. Oddział 2: Rachunki Poselstw. Inwentarz / Oprac. A. Wajs. — Warszawa, 1997*.

... *між іншого — під час Хмельниччини...* — автор має на увазі три справи (169, 170, 171) 2-го відділу, які фіксують видатки на прийняття посольств від царя Олексія Михайловича у січні 1651, серпні 1651 та січні—лютому 1653 р., а також справи (186–188) про прийняття татарських послів періоду Визвольної війни (*Archiwum Skarbu Koronnego. Oddział 2: Rachunki Poselstw. Inwentarz... — S. 36, 38*).

... *за часи старостування Яна Камьонацького...* — Камьонацький Ян — дрогобицький (1524–1539), городоцький (1532–1539), любачівський (1534–1539) староста, самбірський війський (1538–1539) (*Sucheni-Grabowska A. Monarchia dwu ostatnich Jagiełtonów a ruch egzekucyjny. — Wrocław, 1974. — Cz. 1: Geneza egzekucji dóbr. — S. 232, 233, 238; Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. K. Przyboś. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987. — S. 250*).

с. 35 ... *“старими сумами”*... — “старі суми” — позики королів значних сум грошей у окремих осіб для державних потреб, укладені під заставу певних королівщин. До таких сум були віднесені протягом “екзекуції добр” (1562–1569) позики до 1504 р., коли вони не вступали в протиріччя з сеймовими конституціями 1440–1504 рр., та позики 1520 р., взяті під заставу королівських маєтностей для ведення війни з Пруським князівством. Королівщини, заставлені під “старі суми” протягом екзекуції, не були повернуті до Скарбу, а затримувалися у позичальників чи їх спадкоємців. Згідно з сеймовими рішеннями 1566 і 1588 рр., за цими особами було визнано право вилучення всіх прибутків із заставлених королівщин на період чотирьох “доживоть”, тобто чотирьох держань представниками роду. Держателі цих королівщин звільнялися навіть від сплати кварти (*Pawiński A. Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego. — Warszawa, 1881. — S. 5–7; Sucheni-Grabowska A. Walka o wymiar i przeznaczenie kwarty w końcu XVI i na początku XVII wieku // Przegląd Historyczny. — 1965. — Т. LVI. — Zesz. 1. — S. 29*).

... текст люстрації є натомість в Московській метриці... — йдеться про провізорний текст люстрації Руського, Белзького і Подільського воєводств 1564–1565 рр., укладений одним із люстраторів — Кшиштофом Соколовським. На час написання замітки вона зберігалася у фонді Литовської метрики Московського архіву Міністерства юстиції. Саме цей текст був покладений в основу публікації люстрації 1564–1565 рр. (див.: *Жерела...* — Т. I–III). Тепер цей текст люстрації зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві (AGAD. Tzw. Metryka Litewska, sygn. IV. B 12, sygn. IV. B 19).

... два тогочасних примірники сеї люстрації зате є в Варшавськім Головнім архіві... — автор має на увазі тексти наступної люстрації, що проводилася у 1569–1570 рр. Дійсно, у фонді Коронної метрики цього архіву знаходяться оригінали люстрації 1569–1570 рр. (AGAD. Metryka Koronna, dz. XVIII, sygn. 45; sygn. 46). Вони покладені в основу публікації люстрації М.Грушевським у VII т. “*Жерел...*” (Люстрації королівщин... — С. 63–64).

... поборовий реєстр Поділля з р. 1493 (виданий в моїм збірнику барських актів, т. II)... — йдеться про реєстр сплати подимного податку з житлових будівель поселень Подільського воєводства, опублікований М.Грушевським в: Архив ЮЗР. — Ч. VIII. — Т. 2. — С. 335–342).

... реєстри з Белзщини й Холмщини з р. 1507... — ймовірно, автор має на увазі поборові книги, що стосуються цих територій і містять ряд матеріалів початку XVI ст. (див.: AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. I: Księgi poborowe, sygn. 37).

... поборові реєстри Литовської України—Київщини, Волині й Брацлавщини, писані спочатку по-руськи... — ці поборові реєстри були видані О.Яблоновським (див.: *Źródła dziejowe.* — Warszawa, 1889. — *Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole.* — S. 3–158; 1894. — Т. XX: *Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów—Bracław).* — S. 22–47). Видані поборові реєстри стосуються лише Волині й Київщини. Поборових реєстрів другої половини XVI ст. щодо Брацлавщини в архіві Казенної палати, ймовірно, не було.

... кілька карток водяного збору... — реєстри і рахунки митних прибутків з водних комор складали XV відділ архіву, хронологічно охоплювали період з 1537 до 1773 р. Не збереглися (*Karwasińska J.* Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej... — S. 141).

... В сім віці архівісти спорудили правда інвентар... — див. прим. вище.

... сі інвентарі розібрані з попередніх оправ і оправлені в окремі книжки для поодиноких староств... — ця робота була пророблена В.Кохановським. Належить додати, що нові книги інвентарів староств формувалися не лише “розбиранням” старих книг, але й залученням окремих не оправлених в книги інвентарів. У межах книги інвентарі розміщувалися в хронологічному порядку (Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik po zespołach. — Т. 1. — S. 105–106).

с. 36 ... спорядження нової, ширшої, призначеної для наукових потреб, описі... — власне ідея про укладення нового опису Архіву Скарбу виходила від самого М.Грушевського. У листі до М.Біляшівського, датованому груд-

нем 1894 р., історик писав: “А ще краще, якби Ви спромоглись на писаря і за його поміччю уложили каталог архіву, подібний до “Описания метрики” Пташицького (йдеться про працю С.Л.Пташицького “Описание книг и актов Литовской метрики” (1887), наприклад” (Листування Михайла Грушевського. — Т. 2. — С. 26). Ймовірно, М.Біляшівський мав план реалізувати цю ідею, що стало підставою для зазначеного твердження М.Грушевського. Але це не було реалізовано і перероблений А.Богданським “Repertorium” В.Кохановського залишався актуальним для Старопольського архіву до 1938 р. (*Karwasin'ska J. Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej...* — S. 128).

... *одного з молодших київських учених М.Біляшівського...* — Біляшівський Микола (1867–1926) — визначний археолог, фундатор музейної справи в Україні, член першої Державної Думи. У 1893–1898 рр. обіймав посаду начальника Варшавської Казенної палати (*Майборода Р. Передмова [до листування Михайла Грушевського та Миколи Біляшівського] // Листування Михайла Грушевського.* — Т. 2. — С. 16–20).

П.Кулаковський

registra proventuum (лат.) — реєстри доходів

silvae rerum (лат.) — тут: хаотичне нагромадження матеріалів

“Статут друкований”

Друкується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — Miscellanea. — С. 4–5. Підпис: *М.Грушевський*.

Історик звернувся до проблеми публікації Литовського статуту в зв'язку з характеристикою літератури, присвяченої дослідженню права Великого князівства Литовського (див.: *Грушевський М. Історія України-Руси.* — Львів, 1905. — Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. — С. 620).

с. 37 ... *з трьох редакцій Литовського статуту...* — йдеться про редакції Литовського статуту 1529, 1566 та 1588 рр.

... *була друкована лише остання* — автор має на увазі видання друком протягом періоду чинності статутів. Литовський статут 1588 р. був виданий у друкарні Мамоничів того ж року. Після цього статут двічі видавався у XVI ст. і неодноразово руською і польською мовами у XVII–XVIII ст. У 1811 р. Статут 1588 р. у російському перекладі був надрукований у Петербурзі (Статут Вялікаго княства Літоўскаго 1588. — С. 471 — 472).

Покійний історик київський Іван Новицький в своїй розправі про селянство українське (передмова до т. I ч. VI “Архива Юго-Западной России” і окремо, ст. 52) висловив догадку, що й Перший статут був друкований — див.: *Новицький И.* Содержание актов о крестьянах // Архив ЮЗР. — К., 1876. — Ч. VI. — Т. 1; *Його ж.* Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России XV–XVIII вв. — К., 1876. — С. 52.

ЗМІСТ

<i>П.Сохань</i> . МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ — ПАТРІАРХ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ.....	7
<i>П.Кулаковський</i> . ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО КІНЦЯ 1880–1890 рр.	14
Розділ I. АРХЕОГРАФІЧНІ ЗАМІТКИ, ПЕРЕДМОВИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ ДО ЗБІРНИКІВ ДЖЕРЕЛ	27
Про видання джерел до історії українсько-руської	29
Архів Скарбу Коронного в Варшаві. Замітка археографічна	33
“Статут друкований”	37
Передмова до тому 1-го “Жерел до історії України-Руси”	38
Передмова до тому 2-го “Жерел до історії України-Руси”	44
Примітки до тексту Галицько-Волинської літописі	46
Похвала в[еликому] кн[язю] Витовту	50
Запись руська 1473 р.	66
Опись подільських замків 1494 р.	68
Описі Перемиського староства 1494–1497 рр.	84
Дозвіл кор[оля] Жигимонта митнику Петрашку на передачу с. Крогульця кам’янецькому наміснику Григорію 1509 р.	106
Королівський дозвіл на викуп Кам’янецького староства 1456 р.	108
Кілька київських документів XV–XVI в.	110
Два документи з внутрішньої історії В[еликого] кн[язівства] Литовського XVI в.	126
Київський каштелян і козаки	129
Документ 1586 р. про козацький промисел.	133
Надання Оришевському Копистерина та Гайсина	135
Надання магдебурзького права містечку Дідову (в Київщині), 1596 р. .	138
Слобода Полтава в 1630 р.	141
Розділ II. АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ	143
Дальші розкопки в с.Чехах	145
Молотівське срібло	146
Гончариха	147
До Болеховщини: Губинське городище	150
Похоронне поле кам’яного віку в с.Чехах (пов[іт] Брідський)	151
Дрібничка до генеалогії Шевченка	152

Розділ III. ІСТОРИЧНІ ТА ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ . . .	153
Південноруські господарські замки в половині XVI століття	155
Волинське питання 1097–1102 рр.	182
До питання про Болохів	210
Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці	216
Економічний стан селян на Подністров'ї Галицьким в половині XVI в. на основі описей королівщин	243
Економічний стан селян в Перемиському старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин	290
Секретна місія українця в Берліні р. 1791.	321
Барська околична шляхта до к[інця] XVIII ст.	323
Розділ IV. ОГЛЯДИ, РЕФЕРАТИ ТА РЕЦЕНЗІЇ	337
Українські жиди	339
Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. За традицією Київська археографічна комісія	351
З питання про організацію управління й суду в Подільській землі в XIV і XV в.	360
Новини археологічні.	361
Про деякі форми шляхетського землеволодіння в Південно-Західній Русі.	363
Організація старостинського й околичного управління в Барському старостві XVIII ст.	364
Нові розправи про внутрішній устрій В[еликого] кн[язівства] Литовського	365
КОМЕНТАРІ	395
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	559
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.	575

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 5

Серія "Історичні студії та розвідки (1888—1896)"

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>С.Довба</i>
Комп'ютерний набір і верстка	<i>Л.Гринчишин</i>
Коректори	<i>Р.Гамада, М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Здано на складання 10.03.2003. Підп. до друку 15.12.2003.

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.

Умовн. друк. арк. 47,73. Умовн. фарбовідб. 48,13. Обл.-вид. арк. 37,34.

Наклад 7000 прим. Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 22.

Вид. № 82. Зам. 550-3.

Державне спеціалізоване видавництво "Світ"

79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

www.dsv-svit.lviv.ua

e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Надруковано з готових діапозитивів на

ВАТ "Львівська книжкова фабрика "Атлас"

75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —

Т. 5: Серія "Історичні студії та розвідки (1888—1896)". — 2003. —
592 с.

ISBN 966-603-223-6; 966-603-276-7 (т. 5).

П'ятий том зібрання праць М.Грушевського у 50-ти томах розпочинає нову серію "Історичні студії та розвідки". У ньому вміщені статті, джерелознавчі розвідки та науково-інформаційні публікації, які друкувалися у журналах "Киевская старина", "Чтения ИОНЛ", "Правді", "Записках НТШ" протягом 1888—1896 рр.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 966-603-223-6

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 966-603-276-7 (т. 5)